

VESZELIN DIMITROV

A homogén nemzetállam bővületében *A török kisebbség asszimilálása Bulgáriában (1984–1985)**

Írásomban annak okait kívánom feltárni, hogy mi vezetett Kelet-Európa talán legdurvább nacionalista politikájához az 1980-as években, Bulgária azon kísérletéhez, hogy a török kisebbség asszimilációját kötelező névcsere útján kierőszakolja, az arab-török neveket szláv-bolgár nevekre cserélve. Az intézkedést tömegméretei és erőszakos volta egyformán kirívóvá teszik. 1984–1985 fordulóján alig egy hónap alatt közel egy millió embert, a bolgár összlakosság egytizedét kényszerítették arra, hogy nevét megváltoztassa. Az európai történelem egyik legtömegesebb, és minden bizonnyal a leggyorsabban keresztül hajszolt asszimilációs kampánya volt ez. A személynevek megváltoztatása mindaddig tabunak számított, amire korábban egyetlen kommunista rezsim se vetemedett. Még Ceaușescu Romániája sem, amely bár kíméletlenül irtotta a magyar kulturális autonómia minden fellelhető nyomát¹ odáig sose ment, hogy román neveket kényszerítsen a kisebbségekre.

A nacionalizmus-elméletek csak részben adnak választ a kérdésre, hogy a bolgár hatóságok vajon miért tekintették a törököket a bolgár

* A tanulmány eredeti címe és forrása: In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–85. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>

¹ Schöpflin, George and Poulton, Hugh: *Ethnic Hungarians*. London: Minority Rights Group, 1990. 1–3.

nemzet „veszteségének”, s hogy miért szánták el magukat a „visszaszerzésükre”. A primordialisták, akik a nemzetben ősi és változhatatlan entitást látnak,² bajosan találnának magyarázatot arra, hogy a bolgárok a törököket miként is tekinthetik nemzetük alkotórészének, hiszen e két etnikai csoport nyelve, vallása és kultúrája szemlátomást éles különbségeket mutat. Ám a primordialisták egyik kisebb irányzatának képviselői, a szocio-biológusok³ legalábbis részbeni magyarázattal szolgálhatnak erre. Ha ugyanis az etnikai csoportokat a rokonságviszonyok meghosszabbításának tekintjük, ez segíthet megértenünk – ha nem is mindjárt a magunkévá tennünk! – a bolgár hatóságok azon érvelését, hogy a helyi törökök valójában olyan bolgár ősök leszármazottai, kiket egykor erőszakkal iszlamizáltak, s akik csupán az oszmán uralom nyomására tértek át a török nyelv használatára. A modernisták – akik a nemzetekben a modernizáció produktumait látják, az asszimilációt akár a bolgár társadalmi modernizáció részének is ítélik egy közös „magaskultúra” létrehozásának kísérleteként⁴ – azzal az érveléssel már bajosan érthetnek egyet, hogy e folyamatot, úgymond, nem csak a jelenben és a jövőben zajló modernizáció volt hivatott legitimálni (a „szocialista” bolgár nemzet részévé válással), ám egyszerismind a történelmi múlt is (visszaadni a törökök „elfeledett” bolgár identitását) – ahogy a kampány erőszakos volta és ijesztő tempója is jogos kételyeket ébreszthet bennük. Néhány teoretikus, így Anthony Smith, megpróbálja áthidalni a primordialista–modernista ellentmondást azáltal, hogy elismeri a modernizáció mint mobilizációs eszköz jelentőségét, ám éppúgy hangsúlyozza a nemzetek, az etnikait tovább éltető, premodern gyökérezetének szerepét is.⁵ Ez ugyan segíthet a történelem egy-egy szelektív újraértelmezését megértenünk, így a modernizációs folyamat során az etnikumból nemzetté válás önreflexióit, ám semmiképp nem vezethet a múlt egészének revíziójához, figyelmen kívül hagyva azt az alaptényt, hogy önazonosságtudatában a bolgár és a török etnikum nemhogy semmi közösséget nem vállal egymással, hanem éppenséggel egymás ellenében határozza meg önmagát.

² Smith, Anthony: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 1995. 30–33.

³ Badcock, Christopher: *Evolution and Individual Behaviour*. Oxford: Blackwell, 1991.

⁴ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.

⁵ Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986.

Termékenyebb megközelítést ígér, ha figyelmünket az állam, mint a nacionalista politika elsősorú alakítója szerepére összpontosítjuk. Mindehhez hasznos kiindulásnak tűnik O’Leary és McGarry tipológiája az etnikai konfliktusok állami kezelésmódjáról.⁶ Az 1984–85-ös asszimilációs kampányban voltaképp ama kudarc-sorozat indirekt következményét láthatjuk, melyet a bolgár állam vallott a török kisebbség helyzetének másféle kezelésmódja terén. Hiszen az asszimilációs kampány előtt Bulgáriában az O’Leary és McGarry által definiált állami módszerek közül legkevesebb három vagy négy is csődöt mondott: így a kényszerű emigrációval megváltoztatott népesség-arányok, a bolgár többség hegemón uralma a török kisebbség felett, a kétoldalú megállapodás Bulgária és Törökország között, avagy a nem-etnikai elvű integráció, mint amilyen a transznacionális kommunista társadalom megteremtésének kísérlete volt. Egy további eshetőség: a területi elszakadás ugyan ténylegesen nem vált valóra soha, de potenciális veszélyként a bolgár vezetők tudatában nagyon is elevenen élt.

Ha az állam önállóan alakítja is politikáját, korántsem légtüres térben teszi. Valójában éppen itt kínálkozik néhány, az imént vázolt teóriákban is éles reflektorfénybe állított tényező, ami az állami politikaformálást a maga sajátos közegében segíthet megragadni. Az asszimilációs kampányt például bevezetése előtt a bolgár nemzet módszeres újradefiniálása volt hivatott igazolni, annak érdekében, hogy a török kisebbséget is bolgár etnikumnak lehessen beállítani. Magát a kampányt gyors modernizáció előzte meg, amely jelentős mértékben kiegyenlítette a bolgárok és törökök életesélyeit, s az asszimilációt ekként úgy is lehetett értelmezni, mint, ami ezen emancipációs folyamatot csak még inkább kiteljesíti. Fontos számba venni a nemzetközi tényezők hatását is, amit a hagyományos – kizárólag a valós közegéből kiragadott nemzetállamra összpontosító – teóriák hajlamosak figyelmen kívül hagyni. Abban a helyzetben, midőn a török kisebbség a szomszéd államra saját „anyaországaként” tekint, a bolgár-török államközi kapcsolatok nyilván nagyban meghatározzák majd a bolgár kisebbségi politika alakulását. Újabb fontos tényező: a Szovjetunió szerepe, tekintettel a szovjet tömbhöz tartozó Bulgária korlátozott szuverenitására. Végül magát a döntéshozatal menétét kell megvizsgáljuk annak érdekében, hogy tisztán lássuk: ki és mikor

⁶ O’Leary, Brendan and McGarry, John eds.: *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflict*. London: Routledge, 1–40.

határozott a „névcsere-kampány” elindításáról, s hogy a döntési folyamat vajon mennyiben tekinthető – legalábbis saját előzményeihez mérten – racionálisnak, illetve ésszerűtlennek, esetlegesen.

A hegemoniától az asszimilációig: a török kisebbség kezelésének bolgár állami stratégiái, 1878–1984

1878-ban az önálló bolgár állam létrejöttékor számottevő török kisebbség került az országhoz, mely az össznépeség egyötödét, sőt egy-negyedét is kitette.⁷ Az elkövetkező hatvan év bolgár kormányainak hegemón uralmi módszerei váltig azt célozták, hogy a bolgár többség gazdasági és politikai fölényét megőrizték s a török kisebbség alávetett helyzetét tartósítsák. Ez idő alatt integrációs vagy asszimilációs kísérletre nem volt példa. A török nyelvű alap- és középfokú oktatást megtűrték, ámde csak magániskolák formájában, melyek – bolgár társaikkal ellentétben – állami támogatást nem kaptak. Ez egymagában is garantálta, hogy a török kisebbség oktatási színvonala kirívóan alacsony maradt, meg sem közelítvén a többségi iskolákét. Beszédes adat, hogy még 1934-ben is a 7 évnél idősebb török férfi lakosság mindössze 20 százaléka tudott írni-olvasni – szemben a bolgárok éppen fordított: 80 százalékos arányával.⁸ A vallásgyakorlást szintén nem korlátozták, mi több, még ösztönözték is, annak reményében, hogy az hathatósan visszafogja az iszlám népesség integrálódását a szekuláris társadalomba. Hosszú távon a bulgáriai török kisebbség jövőjét főként a törökországi kivándorlásban látták, ahogy a 19. század utolsó s a 20. század első évtizedeit valóban magas emigrációs ráta jellemezte.⁹

Egy másik probléma-kezelési mód a kétoldalú megállapodás volt, nemzetközi egyezmények formájában Bulgária és Törökország között. Az 1908-ban és 1913-ban aláírt államközi szerződések immár rögzítették a török és iszlám kisebbség jogainak védelmét, mi több, még arról is rendelkeztek, hogy a *Sheih ul Islam* (az Ottomán Birodalom legfőbb vallási vezetője) szintén áldását kell adja a bulgáriai iszlám közösség mindenkori

⁷ Eminov, Ali: *Turkish and Other Muslim Minorities of Bulgaria*. London: Hurst & Co., 1997, 71.; Stoianov, Valeri: *Turskoto Naselenie v Bulgariia i Ofitsialnata Maltsin-stvena Politika (1878–1944)* In: Isusov, Mito ed.: *Stranitsi ot Bulgraskata Istoriia*. Sofia, Bulgaria, 1993, 193.

⁸ Stoianov, i. m. 197.

⁹ Uo. 204.

főmuftija beiktatásához. 1925-ben a frissen alakult kemalista Török Köztársasággal kötött barátsági szerződés ugyan újraformálta a kisebbségvédő cikkelyeket, ám Törökországnak, mint a török kisebbség patrónusának, többé semmiféle előjogot nem garantált, már csak azért sem, mert a *Sheih ul Islam* közjogi szerepét időközben a törökországi szekularizáció is jócskán elavulttá tette.¹⁰ Az egyezményt, amíg a két szomszédos ország baráti kapcsolatot ápolt, megtartották, ám később, a hidegháború kezdetén, mikor ismét szembe kerültek egymással, gyakorlatilag anélkül ejtették a szerződést, hogy azt hivatalosan valaha is hatályon kívül helyezték volna.

A bolgár kommunisták 1944-ben hatalomra jutva kétféle politikával próbálkoztak. Előbb megpróbálták a lehető legtöbb török kisebbségtől megszabadulni, 1949–1950-ben közülük mintegy 150 ezret űzvényt át a határon, míg Törökország a menekültek befogadását le nem állította.¹¹ A Bulgáriában maradt 600 ezer török kulturális autonómiát nyert, s a kisebbségi oktatást végre az állam is komolyan ösztönözni kezdte. Ám az autonómiát inkább csak közbenső lépésnek tekintették, mely a török kisebbség fokozatos integrálódását volt hivatott elősegíteni a transznacionális kommunista társadalomba, a szovjet modell szerint.¹² A kisebbségpolitika jobbra kimerült a feltételezett szovjet elvárások teljesítésében s a bolgár kommunista vezetők azokat nem tették magukévá. Amint a desztalinizációs folyamat tágabb cselekvési teret engedett számukra, nyomban irányt váltottak. A következő negyed század során megpróbálták a törököket – nem holmi alaktalan kommunista entitásba, hanem – egy olyan nemzetbe integrálni, amely miközben kommunista, jellegzetesen bolgár is egyben. Mivel e folyamat egyenlőtlen erőviszonyok közt ment végbe, implicit módon azzal az elvárással, hogy a törökök a már létező bolgár nemzeti identitásba olvadjanak bele, helyesebb integráció helyett asszimilációról beszélnünk – függetlenül a korabeli hivatalos terminológiától. A végső összeolvadást egy fokról-fokra végbemenő gazdasági, kulturális homogenizációtól remélték, hosszú távra tervezve, sőt időtlen messzeségbe kitolva a folyamat végét. A török nyelvű

¹⁰ Simsir, Bilal: *The Turks of Bulgaria (1878 – 1985)*. London: K. Runstem & Bro, 1988, 290–302.

¹¹ Kostanick, H. L.: *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks. 1950–1953*. Berkeley: University of California Press, 1957.; Joseph Schechtman: *Postwar Population Transfers in Europe, 1945–1955*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962

¹² Trifonov, Staiko: Miusulmanite v Politikata na Bulgarskata Durzhava. In Isusov, Mito. ed.: *Straništi ot Bulgarskata Istoriia*. Sofia, Bulgaria, 1993, 212–213.

oktatást idővel mind szűkebbre fogták, s a tanköteles török iskolások tömegeit az átlag bolgár iskolarendszerbe integrálták. A török nyelv több mint egy évtizedig (1959 és 1970 között) választható tárgy maradt, majd végleg eltörölték. Az iszlám hitéletet is drasztikusan visszaszorították, az 1944-ben még tizenhatezres papság 1960-ra mindössze 580 főre zsugorodott.¹³ A török kisebbség életszínvonal-emelésére komoly erőfeszítéseket tettek, és bár az túlnyomó részben vidéki maradt, az 1980-as évekre majd minden szociális és gazdasági mérce szerint beérte az átlag bolgár lakosságot.¹⁴ A kivándorlás lehetőségét egészen nem tagadták meg, ám bár az biztonsági szelepként inkább csak arra szolgált, hogy a török kisebbséget időről-időre megfosszák természetes úton kiválasztódó vezetőitől.¹⁵

Az evolúciós asszimiláció negyed százada összességében nem váltotta be a bolgár pártvezetés reményeit. A '80-as évek derekára ugyan a török kisebbség a korábbinál jóval nagyobb mértékben érintkezett a bolgár lakossággal, ám saját önazonosságát mind nyelvében, vallásában, mind pedig Törökország iránti viszonyában megőrizte. Sőt, javuló anyagi lehetőségei a török kisebbséget inkább, mint kevésbé ösztönözte önálló identitása ápolására. Népeségszaporulata messze túlszárnyalta a bolgárokéét, ami hosszú távon komoly kihívást jelent a többségi etnikum létszámfölnényének. A törökök kulcsszerepet játszottak abban, hogy a bolgár gazdaság nem omlott össze, s az agrármunkaerő növekvő tartálékait adták, miközben a bolgár lakosság mindinkább kiszorult a mezőgazdaságból.¹⁶ Habár a tisztán bolgár tannyelvű iskolák sikerrel elérték, hogy a bolgár nyelv használata az ifjabb nemzedék körében általánossá vált, mindez a török nyelv otthoni használatát számottevően nem csökkentette. A kivándorlás lehetőségét nem vetették el egészen, bár azt a törökök megnőtt gazdasági szerepe, „bennszülött bolgár” presztízse kevésbé vonzóvá tette – nem szólva arról, hogy Törökország sem lelkesedett soha a nagyobb bevándorló tömegekért.¹⁷

A fent vázolt helyzettel szembesülvén a bolgár vezetés 1984-ben arra szánta el magát, hogy az asszimilációt visszafordíthatatlanná teszi

¹³ Uo. 214.

¹⁴ Takirov, S.: *Bulgarskite Turtsi po Putia na Sotsializma*. Sofia, Bulgaria, 1978, 112.

¹⁵ Simsir, i. m. 210., 245.

¹⁶ Eminov, i. m. 94–95.

¹⁷ Asenov, Boncho: *Vuzroditelniat Protses i Durzhaviia Sigurnost*. Sofia, Bulgaria, 1996, 88–91.

egy kulturális asszimilációs kampány révén, mely korántsem „spontán módon” bontakozott ki.

Ki a bolgár? A nemzeti hovatartozás változó definíciói

A bolgár nemzet változó definíciói többé-kevésbé jól követik és igazolják a török kisebbséggel szembeni bolgár állami stratégiákat, ámbar esetenként önálló életre kelve el is térnek azoktól. Mint az Kelet-Európa más népeivel is történt, a bolgár nemzetet egy 19. századi elit réteg alkotta meg tudatos programként. Maga a konstrukció azonban számos primordiális elemet is tartalmaz. 1878 és 1944 között a bolgár nemzetet többnyire nyelvi és vallási specifikumai szerint azonosították, egy jellegzetes szláv nyelvet beszélő, ortodox keresztény vallású népességet körülhatárolva. A török anyanyelvű lakosság ebbe nem tartozott bele, miként a „pomákok”, a bolgár anyanyelvű moszlimok se. Ez utóbbiakat legalább két ízben – 1912–13-ban és az 1930-as 1940-es évek fordulóján – átminősítették olyan bolgár eredetű etnikumnak, melyet az oszmán uralom alatt erőszakkal iszlám hitre térítettek, s amelynek leszármazottait ekként a bolgár nemzetnek jogosan vissza kell nyernie. A pomákok török-arab neveinek szláv nevekre cserélése érdekében államköltségen finanszírozott akciók indultak, a rábeszélés és a kényszer eszközeit egyaránt bevetve. Ha a második asszimilációs kampány már nem is, az első még a pomákok keleti ortodox hitre térítésére is kiterjedt. A kampányok rövid távon jórészt sikeresnek bizonyultak, legalábbis a formális célkitűzéseik megvalósulása tekintetében. Az ország ingatag belpolitikai helyzete ellenben nem kedvezett a következetes állami politikának, s így néhány éven belül mindkét kampányt a visszájára fordították az iszlám lakosság voksaiért egymással vetélkedő bolgár kormányok. A török nyelvű népességben a hajdani kis-ázsiai gyarmatosítók leszármazottait látták, s ilyenformán mint eleve ellenséges elemet nem tartották érdeemesnek az asszimilációra. Habár megtűrték őket, Bulgária nem kínált nagy jövőt a törökül beszélőknek, s mindenki azt remélte: előbb vagy utóbb Törökországba fognak áttelepülni.¹⁸

A kommunisták uralmuk első évtizedében az etnikai hovatartozás jelentőségét – mind bolgár, mind török részről – fölényes kritikával illet-

¹⁸ Stoianov, i. m. 204.

ték, mondván, hogy a haladás az etnikai különbségeket a szocialista és a majdani kommunista társadalomban magától feloldja. Mindez a pomákok és a török kisebbség eredetvitáját egy időre már-már súlytalan kérdéssé tette. Később azonban az etnikai hovatartozás szerepe ismét megnőtt a sztálinizmus 1956 utáni részleges oldódásával s a kommunista vezetés azon növekvő erőfeszítésével, hogy hatalmát legalább részben nemzeti jelszavakkal legitimálja – ami ismét a pomákok státuszára terelte a figyelmet. Megint egyszerre bolgár etnikumnak nyilvánították őket, és nyomást gyakoroltak rájuk, hogy nevüket bolgárosítsák. A pártkampány első hullámát a pomákok részéről kemény ellenállás fogadta. Így például 1964-ben az ország dél-nyugati részén, a Görögországgal és Jugoszláviával határos Blagoevgrad környéki pomákok átnevezési kísérlete falvak egész sorában nyílt lázadásba torkolt. A pomákok a kivezényelt rendőrség és a fegyveres bolgár „önkéntesek” zaklatására tömeges tiltakozással válaszoltak, s a betolakodókat nem egy ízben rövid úton kiverték falvaikból. A szófiai pártvezetés a tiltakozásra a fenyegetés és az engedékenység sajátos váltogatásával felelt. Egyrészt azzal próbálták a pomákok ellenállását megtörni, hogy bevetik ellenük a hadsereget, és tankokkal fogják eltiporni őket. Másrészt a szófiai vezetők nem győzték hangoztatni, hogy az ő „igaz” szándékú, önkéntességen alapuló névváltó kezdeményezésüket voltaképp a blagoevgradi káderek torzították el, és ha a pomákok tényleg úgy ragaszkodnak eredeti nevükhöz, hát bátran megtartathatják.¹⁹ Ezen ígérését viszont nem tartotta be a későbbi bolgár állami politika. 1970-ben, némiképp enyhébb, átmeneti formákkal újramezték a „névváltó” kampányt, s egy évtized múlva, 1980-ra a pomákok zömének (mintegy 200 ezer ember) nevét bolgárra cserélték. A sikeren felbuzdulva helyi pártvezetők a '80-as évek elején módszeresen kutatni kezdték a pomák és moszlim török vegyes házasságok leszármazottait. Mivel e két népesség hagyományosan erősen keveredik egymással, az őskeresés mind nagyobb méreteket öltött: 1984 végére 50 ezer, egy évre rá már 100 ezer érintettel számoltak. Ezzel a parttalan „eredetkutatással” a bolgár pártvezetés egyre mélyebben behatolt a török anyanyelvű népességbe, megszálltotan mindenütt csak a „bolgár gyökereket” keresve.²⁰

Párhuzamosan az oszmán történeti archívumokban a '70-es évek utóján végzett kutatások feltűnően nagy számú bolgár történészt győztek

¹⁹ Trifonov, i. m. 219.

²⁰ Asenov, i. m. 30–31; 70.

meg arról, hogy nem csak a pomákok, hanem a török anyanyelvű muszlimok zöme is őshonos bolgár elődökre vezethető vissza, akik az oszmán uralom alatt tértek át az iszlám vallásra. A két népcsoport között észlelhető különbséget azzal magyarázták, hogy míg a pomákok esetében a beolvadás az uralkodó közegebe csak vallási téren ment végbe, a törökök beszélők messzebb jutottak az asszimilációban, s ezen felül hódolatújk nyelvét is átvették.²¹ (Ezek az állítások, melyeknek több bolgár történész mellett a török kollégák zöme is módszeres cáfolatát adta,²² bizonyony egy szűk körű tudományos vita tézisei maradnak, ha a kommunista párt a '70-es évek végén s a '80-asok elején nem áll egész hatalmi súlyával egy kulturális megújulási politika élére.) Az új politikát személyesen a bolgár pártvezér lánya: Ljudmila Zsivkova irányította, akit 1977-ben a Politikai Bizottságba, a párt legfőbb döntéshozó testületébe is beválasztottak, és akit apja utódként a csúcshatalom várományosának tartottak. Zsivkova értelmiségiekkel vette magát körül s nem győzte hangsúlyozni a bolgár kultúra különleges értékeit és erejét. Ő maga figyelemre méltóan nyitott gondolkodású ember volt, s az ország kulturális megújulásának esélyét legfőképp abban látta, hogy képes lesz-e a világkultúrával megszakadt eleven kapcsolatait helyreállítani. Az a tény, hogy komolyan érdeklődött a keleti vallások iránt, eleve valószínűtlenné teszi, hogy ő maga annak elfojtásán buzgólkodott volna, amit különös értéknek vélt: Bulgária kulturális sokszínűségét. Néhányan azonban környezetéből kiváló alkalmat láttak arra, hogy a megújulási mozgalmat Bulgária kulturális tisztaságának helyreállítására használják – pontosabban annak megteremtésére, hisz az ország kulturálisan sosem volt homogén. Zsivkova korai, 1981-es halálával a megújulási mozgalom nyitott, befogadó jellege eltűnt, s irányításában szűklátókörű nacionalisták kerekedtek felül. Mindez csakhamar oda vezetett, hogy a török kisebbség bolgár eredetét a párt hivatalosan elismert doktrínájává emelték. Ez az elmélet volt hivatott kisebb részt ösztönözni, nagyobb részt hivatalosan is igazolni a „tájékozló” török „fiak” hazatérését az össznépi bolgár karámba.²³

²¹ Petrov, Petur: *Po Sledite Na Nasilieto*. Sofia, Bulgaria, 1977.; Hristo, Hristov ed.: *Stranitsi ot Bulgarskata Istorii: Ocherk za Islamiziranite Bulgari*. Sofia, Bulgaria, 1989.; Dimitrov Ilcho: *Za Da ni Ima*. Sofia, Bulgaria, 1992.

²² Eminov, i. m. 36–37.

²³ Dimitrov, i. m. 158.

Kommunizmus és nacionalizmus

Ahhoz, hogy megértsük a politikai közeget, amely az asszimilációs kampányt lehetővé tette, figyelmünket a kommunizmus és nacionalizmus '70-es, '80-as évekbeli viszonyára kell összpontosítanunk. Ezt az időszakot többnyire úgy tekintik, mint a kommunista rendszer hanyatlásának korát, melyben a rendszer hivatalosan deklarált elvei és tényleges működése közt mind áthidalhatatlanabb szakadék keletkezett.²⁴ A nacionalizmusban ugyanakkor olyan eszközt szokás látni, melylyel a néhai kommunista vezérek kísérleteztek, hogy az '50-es években valamivel betömjék a hirtelen desztalinizációs irányváltás okozta legitimációs rést, avagy később, hogy ellensúlyozzák a '60-as évek gazdasági és politikai reformjainak kudarcait. Mindez, bár általánosságban igaz, a tényleges helyzet komplexitását korántsem adja vissza. Némely kelet-európai országban ugyanis, így Bulgáriában, a kommunizmus gazdasági teljesítménye csupán a '80-as évek derekára érte el tetőfokát. A kommunista hatalomátvétel idején Bulgária az iparosodott államokhoz, így Csehszlovákiához vagy az NDK-hoz, ám még az olyan félig iparosodott országokhoz képest is, amilyen Magyarország és Lengyelország volt, igen elmaradott, döntően agrár országnak számított. Az iparfejlesztés, még tökéletlen módszereivel is, akár csak a mezőgazdaság gépesítése egész a '80-as évek közepéig fenntartotta a gazdasági növekedést, s az életszínvonal állandó emelkedését.²⁵ 1985 után azonban a növekedés többé nem volt tartható, és meglepően gyors összeomlás következett. Az 1984–1985-ös évek tehát egy sajátos történelmi pillanatot reprezentálnak, midőn a bolgár vezetés elégedetten tekintett vissza a több évtizedes fejlődésre, még nem érzékelve a küszöbön álló összeomlást. Politikai értelemben a vezetésnek volt is oka a magabiztosságra. Zsivkov, a pártvezér immár harminc éve állt a kormányruánál, sikerrel elhárítva személyes hatalma minden csorbítását. A mindenható titkosrendőrség és a jól felszerelt hadsereg többszörösen is képesnek tűnt fenntartani az ország rendjét, s bármely változásnak akár erővel érvényt szerezni.

²⁴ Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe*. Oxford: Blackwell, 1993.

²⁵ Lampe, John: *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*. London: Croom Helm; Crampton, Richard: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London: Routledge, 1994.

A nacionalista hagyomány, amelyre Zsivkov is támaszkodhatott, számos eltérő, sőt egymásnak ellentmondó aspektust mutat. A bolgár nacionalizmus, hasonlóan más kelet-európai többségi nemzetekéhez, az államnak eleve hajlamos kizárólag etnikai funkciót tulajdonítani. A bolgár többség az államban voltaképp legfőbb „tulajdonát” látta, ahelyett, hogy azt az etnikai különbségek fölött álló, pártatlan intézményként respektálta volna. Ráadásul a bolgár nacionalizmust a kommunista uralom alatti, sok évtizedes elfojtása a '30-as évek színvonalán konzerválta, korszerűsítését és integrációját egy liberális-demokratikus kultúrába ilyenformán eleve meggátolta, miközben ez a folyamat a 2. világháború után egész Nyugat-Európában széles körűen lezajlott. A bolgár nacionalizmus egyik hagyományosan jellemző ismérve: az erős sebezhetőségi tudat. Az oszmán hódoltság fél évezrede, az elit-diktálta, kései nemzettévalás bizonytalanságai, a Bulgária jogos részének tekintett macedón és trák területek elvesztése, az országra zúduló menekültáradat, amely utódaiban ma is a népesség egynegyedét teszi ki s végül a nagyhatalmakkal szembeni megálázó kiszolgáltatottság – mindez együtt kisebbségi tudatot alakított ki s egyfajta gyanakvó tartózkodást a radikális megoldásoktól. Ám azért a bolgár nemzeti öntudat kinyilvánítását, ha erre mégis mód nyílik, legálább az ország megmaradt részén, nem szabad kihagyni.

Másfelől érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a tolerancia a bolgár nacionalizmus nem kevésbé nagy múltú hagyománya, s hogy az ország etnikai kisebbségeit aránylag ritkán érte frontális támadás. A sebezhetőség tudata egyben azt a normatívát is kialakította, hogy az országban élő kisebbségeknek éppolyan bánásmód jár, mint amelyet a bolgárok határon túl maguknak szeretnének. A kisebbségek a két világháború között Bulgáriában minden bizonnyal különb bánásmódot éltek, mint a legtöbb kelet-európai államban. Az ország az antiszemitizmustól feltűnően mentes maradt, és sikerrel állt ellen a náci nyomásnak, hogy zsidó lakosságát légerekbe deportálja. Ezen felül a múltbeli nemzeti vállalkozások sorozatos kudarca (Bulgária az 1913-as, második balkáni háborúból s a két világháborúban egyformán vesztesként került ki) óvatossá tette az országot, hogy bármi olyan politikai lépést tegyen, ami kiszámíthatatlan következményekkel járhat. Tekintve, hogy a török kisebbség zöme az ország két, jól körülhatárolt vidékén összpontosult, a bolgár lakosság többsége egyáltalán nem érintkezett vele s nagyobb részt érdektelenül viseltetett iránta. A közvéleménykutatások azt jelzik, hogy bolgárok többségét nem aggasztotta a török kisebbség jelenléte, s hogy a legtöbben nem is kívántak foglal-

kozni vele.²⁶ A bolgár nacionalizmus e sajátos komplexitása utóvégre Zsivkov asszimilációs kampányát is különössé formálta. Komolyabb kísérlet a bolgár etnikai többség mozgósítására a kampány során nem történt, sőt a központi média voltaképp a kampányról is csak nagyritkán adott hírt. Az akciót teljes egészében a pártelit vezényelte, habár az alighanem az etnikai többség zömének passzív rokonszenvével is találkozott.

A nemzetközi tényező

Az aktuális nemzetközi helyzet egyként tartogatott kockázatokat és esélyeket, melyek együttesen a török kisebbség „problémájának” radikális megoldása felé terelték a döntést. Bulgária számára két állam volt kulcsfontosságú: a Szovjetunió, mint legfőbb stratégiai szövetséges, valamint Törökország, legfőbb ellenfélként. A ’80-as évek kezdetén a bolgár kommunista vezetés kivételesen kedvező helyzetben volt: úgy élvezhette a szovjet katonai védelem előnyeit, hogy közben nagyobb részt mentes maradt a közvetlen moszkvai beavatkozástól. A Szovjetunió katonai potenciálja a ’80-as évek elején érte el tetőfokát, s egy „második hideg háború” baljós kibontakozása eleve kizárta, hogy a szovjet vezetés a Nyugatnak bármi engedményt tenne, vagy hogy nagyobb figyelmet szentelne a nyugati kormányok kényes probléma-felvetéseire. Ugyanakkor az évtized első felének egymást váltó gyöngé pártvezetőivel a Kremlben, az is elképzelhetetlennek látszott, hogy a Szovjetunió bármiféle aktív politikát kezdeményezzen, avagy hogy szorosabbra vonja csatlósai felügyeletét. Az idő tájt, hogy határozatot hoztak a török kisebbség átnevezéséről, s annak megvalósítását elkezdték (1984 decemberében, 1985 januárjában) Csernyenko szovjet párfőtítkár egészségi állapota épp válságosra fordult, s az maradt élete még hátralévő néhány hónapjára. Ebben a helyzetben még egy olyan kis csatlós ország is, mint Bulgária, a büntetés minden kockázat nélkül megengedhette magának, hogy belpolitikája alakításakor figyelmen kívül hagyja a szovjet elvárásokat. A bolgár lépés nemzetközi utóhatása pedig, remélhették Zsivkovék, észrevétlenül belesimul majd a kelet-nyugati kapcsolatok újabb ellenséges kórusaiba. Bulgária mindig is aggályos – sőt: szervilis – külpolitikai igazodása a moszkvai irányvonalhoz aránylag

²⁶ Mahon, Milena: Minorities in the Balkans. *Paper presented at the Post-Communist Transition Seminar*, London School of Economics, February 1996.

nagyobb manőverezési lehetőséget hagyott számára belpolitikája alakításában renitenskedő csatlós társaihoz képest.

A bolgár politikát Törökország viselkedése is radikálisabb lépésre ösztönözte. A két világháború között az oszmán birodalmi örökség kemáli megtagadása, nem különben az új török nemzet-definíció, amely csak a fennálló határokon belül élő török népeiséget foglalta magába, nagyobb részt elosztotta a bolgár félelmeket egy a dél-bolgár határvidék elleni lehetséges török aspirációval szemben, ahol a bulgáriai török kisebbség összpontosult. A korai hidegháború éles ellenségeskedése jobbra a két ország geopolitikai helyzetének tudható be, mivel a Varsói Szerződés és a NATO dél-balkáni frontállamaiként álltak szemben egymással, és nem jelentett egyúttal területi igényt is egymás rovására. Törökország érdeklődését a bulgáriai török és iszlám kisebbségek iránt főként biztonsági és kulturális megfontolások motiválták. A Bulgáriából Törökországba érkező menekültek új hazájukban nem szövetkeztek erős nyomásgyakorló csoportokba, szervezeteik nagyobb részt kulturális jellegűek voltak.²⁷

Észak-Ciprus 1974-es török megszállása volt az a fordulat, amely a bolgár vezetés számára demonstrálta, hogy Törökország érdeklődése a határain túl élő török kisebbségek iránt többé távolról sem csak kulturális jellegű. Ugyanakkor a NATO alkalmatlansága, hogy a török–görög konfliktust rendezze, azt jelezte, hogy a nagy geopolitikai szövetségek korántsem mindenkor hatékonyak a kisebb hatalmak helyi viszályainak elsimításában. Noha nincs rá bizonyíték, hogy a bolgár vezetés tényleges török támadástól tartott volna a '70-es, 80-as években, Törökország nyilvánvaló eltávolodása a kemáli elvektől minden esetre éppen elég volt ahhoz, hogy a bolgárok potenciális agresszort lássanak benne.²⁸

További fontos tényező, mely a török veszélyt csak még baljósabb sejtésekkel tetézte, az a rejtélyes merénylethullám, amely 1983–1984 során több bolgár városon végigsöpört, s amelyben a szófiaai vezetés Ankara ösztönzését, ha nem direkt megrendelését vélte felfedezni. A merényletsorozat a Bulgária második legnagyobb városa: Plovdiv pályaudvarán robbant bombával tetőzött, amely egy asszonyt megölt és további negyvennégy embert sebesített meg, továbbá a legnagyobb tengeri kikötő: Várna repülőterén végrehajtott hasonló merénylettel.²⁹ A két robbantás ugyanazon

²⁷ Karpat, Kemal ed.: *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*. Istanbul: Isis Press, 1990; Simsir, i. m.

²⁸ Asenov, i. m. 88–91.

²⁹ Uo. 67.

a napon: 1984. augusztus 30-án történt, ami csak megerősítette a gyanút, hogy összehangolt támadásról volt szó, melynek célja az ország destabilizálása. A robbantások jóval drámaibb hatást tettek mind a rezsim képviselőire, mind a közemberekre, mintha egy kevésbé zárt társadalomban történtek volna. A rezsim számára e bombák nyílt kihívásként hatottak: képesek-e továbbra is uralni az országot. Az átlagnépesség szemében viszont a hatóságok és a média általános titkolózása, mely nyilvánvaló hivatalos utasításra a robbantásokat övezte, tényleges súlyukhoz képest csak még sötétebb színbe tüntette fel a merényleteket.

Az 1980-as évek közepe nem csak felkeltette a Törökországgal szembeni bolgár félelmeket, ám alkalmat kínált arra is, hogy a potenciális török veszélyt a nevéen nevezze. Az 1980-as török katonai puccs megkérdőjelezte Ankara demokratikus elkötelezettségét és megingatta az ország nemzetközi hitelét. Ugyanakkor a kimerítő és hiábavaló hadakozás a kurd felkelőkkel a török hadsereg jelentős részét lekötötte, igencsak megnehezítve, hogy más térségekben is aktívan bevethető legyen. A háborút kísérő emberi jogsértések sem segítették a törökök azon törekvését, hogy a Bulgáriában tömeges jogtiprást elszenvedő „testvéreiknek” hathatós nemzetközi támogatást szerezzenek. Reális volt tehát Zsivkovék számítása, hogy a kampány még hátralévő része teljes határzár mellett gyorsan levezényelhető lesz, és nemigen hagy időt a török vezetésnek, hogy annak tényleges nagyságrendjéről tájékozódjék, nem szólva a hatékony ellenintézkedésekről. Tény és való: Törökország alig érzekelte a szomszédból Zsivkovék sietős manőverét, s egészen 1985 nyaráig késlekedett a nemzetközi fórumokon immár minden eszközt bevető tiltakozó kampánnyal.³⁰

A határozat és megvalósítása

A fenti tényezők együttese Zsivkovot 1984 végére a névcsere-kampány elindítására bírta. Magát a döntést egyedül hozta, még közvetlen munkatársaival sem egyeztetett a Politikai Bizottságban – formálisan a párt legfőbb döntéshozó testületében. A szófiai Párttörténeti Levéltárban fennmaradt dokumentumok (bár meglehetősen kevésbé fontosabbat maguk az érintett vezetők semmisítették meg kevésbé 1989 után!) arról tanúskodnak, hogy a Politbüro a kérdést első ízben csupán 1985.

³⁰ Simsir, i. m. ill. uő: *The Turks of Bulgaria in International Fora*. Ankara, 1990.

január 18-án tárgyalta – éppen három héttel a kampány 1984 december 24–25-i elindítását követően! A dél-bulgáriai Haskovo és Kurdzali környékén, ahol a török kisebbség, közel a török határhoz, a legnagyobb tömbökben élt, addigra már 310 ezer embert neveztek át a hatóságok! Ilyenformán a Politbüro nem tehetett mást, mint hogy jóváhagyta a *fait accompli* helyzetet. Az egyetlen nyitott kérdés csak az maradt: folytassák-e a kampányt az ország más vidékein is, ahol még jelentős számban éltek törökök. A dél-bulgáriai „győzelmi jelentések” hatására a Politbüro végül is jóváhagyta az asszimilációs kampány kiterjesztését a török kisebbség egészére. A PB-ülés jegyzőkönyve egyben közvetlen bizonyosággként szolgál arról is, hogy Zsivkovot miféle indítékok vezették döntésében. A legfőbb indok a török népesség állítólagos hűtlensége volt, amelynek kétségbevonhatatlan jele volt már magában az is, hogy saját etnikai különállásához oly konokul ragaszkodott. Zsivkov többek közt ezeket mondta: „Mikor a ’80-as évek elején hozzáláttunk a déli határvidék elmaradt térségét rendbe hozni, az ország belsejéből egész török falvak kerekedtek fel azzal, hogy a délvidékre akarnak menni dolgozni, holott jobb soruk már nem is lehetett volna. Tudjuk persze, nagyon is jól, miért csábítja őket annyira a déli határvidék!”

Ha a névcsere-kampány fő indítéka a török kisebbség makacs ellenállása volt a fokozatos asszimilációval szemben, kivitelezésére a legfőbb esélyt Törökország belső gyengesége kínálta. Zsivkov a törökök relatív gyengeségét két fő tényezőnek tulajdonította. Az egyik a Görögországgal támadt konfliktus, ami más irányban eleve behatárolta az ország cselekvőképességét. A másik Törökország belső ingatagsága, amit a kurdok ellen viselt állandó hadjárat, s az ország nagyvárosait megrázó robbantás-sorozat is híven példázott. Zsivkov szerint „Törökországnak nem érdeke, hogy nagy hűhót csapjon, mert a kurdok ellen máris egy egész hadsereget vetett be.” Ráadásul Törökország saját kisebbség-elnymó politikája eleve megnehezíti, hogy Bulgária hasonló akciói ellen tiltakozzék. „Velük (t.i. a törökökkel) ellentétben mi nem háborúzunk, csak az emberek nevét változtatjuk meg. Márpedig a nevét bárki megváltoztathatja, nincs abban semmi különös!”³¹ Összegezve: Zsivkov egy ponton elérkezettnek látta az időt, hogy egyszer és mindenkorra „megoldja” a „problémát”, amely anélkül még akár több nemzedéken át fenyegetheti Bulgária biztonságát. Ezt az

³¹ Trifonov, Staiko: Miusulmanite v Politikata na Bulgarskata Durzhava In Isusov, Mito. Ed.: *Stranitsi ot Bulgarskata Istoriia*. Sofia, Bulgaria, 1993, 222.

értelmezést támasztja alá Niko Iahiel, Zsivkov kabinetirodájának kulcsembere is, aki egykori főnöke szavait idézi, miszerint elszánta magát, hogy e „nagy horderejű” akcióért személyes felelősséget vállaljon. „Ha ezt az ügyet a következő főtitkára hagyom – mondta Zsivkov – még sok évbe beletelhet, mire elég erős lesz ahhoz, hogy kézbe vegye.”³²

Zsivkov döntése, hogy maga vezényli a kampányt, jól jelzi, hogy 1984-re gyakorlatilag teljhatalmat élvezett, amibe még legközvetlenebb munkatársainak se volt beleszólása a PB-ből. Való igaz: a Politikai Bizottság, mint a politikaformálás csúcsszerve, addigra elvesztette jelentőségét. Zsivkovnak többé már a jóváhagyására sem volt szüksége, egyszerűen kifelejthette a döntéshozatalból. Aminek saját szempontjából megvolt az a járulékos előnye, hogy ezáltal a Politbüro azon tagjait, akiknek a pártfőtitkár politikai bölcsességét illetően kételyei támadtak, eleve megfosztotta annak lehetőségétől, hogy aggályuknak hangot adjanak. Hogy a Politbüroban korántsem mindenki értett egyet Zsivkovval, azt jól jelzi a tény, hogy az 1985. januárit megelőző 1984. júliusi – azaz utolsó olyan PB-ülésen, melyen a török kisebbség helyzetét tárgyalták! – a Politbüro a fokozatos asszimilációs politika folytatása mellett voksolt, ezzel megerősítve egy az '50-es évek végétől töretlen gyakorlatot. A „névcseré-kampány” egyik fő ellenzője alighanem Stoian Mihailov, a BKP KB ideológiai és kulturális ügyekért felelős titkára lehetett. 1980 februárjában a KB Agitációs és Propaganda Osztálya, amit az időben Mihailov irányított, jelentést készített, melyben a kényszerített névváltoztatást, mint értelmetlen és bumerángthatást kiváltó eszközt, eleve elvetette. Ahogy a jelentés fogalmaz, e lépés következményeként „rendkívül súlyos nehézségekkel kell számolnunk, s azt testvérpártjainkkal, kiváltképp az SZKP-val nehezen tudnánk elfogadtatni.” A Politbüro kiiktatásával Zsivkov az ellenvélemény kockázatát is a minimálisra csökkentette, ahogy igencsak megnehezítette azt is, hogy politikai ellenlábasai Moszkván keresztül nyomást gyakoroljanak rá. Ha egyszer a Dél-Bulgáriát illető döntés megszületett, és életbe léptetése megindult, már bátran a Politbüro elé lehetett vinni az ügyet, hiszen az egyebet amúgy se nagyon tehetett, mint hogy jóváhagyta az egyébként is sikertörténetként tálalt kampányt. Az 1985. januári PB ülésére pedig – amely a zsivkovi asszimilációs politikát már lelkesen üdvözölte! – 1985.

³² Iahiel, Niko: *Todor Zhivkov I Lichnata Vlast: Spomeni, Dokumenti, Analizi*. Sofia, Bulgária, 1997, 258.

február 12-én és 13-án került sor, miután a névcseré-kampányt már az egész országra kiterjesztették.

A „névcseré” tényleges eljárásrendje egy kérvény kitöltésével indult, melyet az illetékes helyi hatósághoz kellett az igénylőnek benyújtania, azzal, hogy török nevét, úgymond, bolgárra „kéri” cserélni. Hogy ez minél olajozottabban menjen, rendőrök, pártaktivisták és közhivatalnokok afféle toborzó-különítményeket alkottak, és házról-házra járva bátorították a névcserére „jelentkezőket”. A falvakat a külvilágtól teljesen elzárva tankokkal és csapatszállító járművekkel vették körül. Az államhatárt lezárták, és szigorúan megtiltották, hogy a kampány-zónába engedély nélkül bárki (kiváltképp külföldi!) belépjen. A török kisebbség számottevő ellenállást tanúsított, ám ez nagyobb részt spontán és szórványos jellegű volt.³³ A hirtelen akciótól meglepve és az elrettentő túlerővel szembeesülve a törökök zömének utóvégre nem maradt más választása, mint hogy elfogadja a diktátumot.³⁴

A lerohanásszerű névcseré-kampányt az elkövetkező években egy sor hatósági intézkedéssel egészítették ki. Elrendelték, hogy nyilvános helyen törökül beszélni tilos, s a szabályszegőket megbírságotlák. A hitéletet erősen korlátozták, s jónéhány helyen a mecseteket is bezárták. A körülmételet és a többi iszlám vallási rítust bűncselekménynek nyilvánították.³⁵

Miközben a sajtó a névcseré-kampány alatt jobbra hallgatott, a rákövetkező években dömpingszerűen csupa olyan cikket közölt, ami a kibontakozó „megújulási folyamat” önkéntes lelkesedését s a törökök bolgár származását bizonygatta. Eközben több mint 20 ezer törököt szorítottak arra, hogy újonnan felfedezett bolgár identitását nyilvánosan is megvallja. A hadsereg, az iskolák és az állami vállalatok vezetése minden tőle telhetőt megtett, hogy a „hazafias értékeket” a rábizott tömegek lekébe sujkolja. A kampány irányítását részben illetékes miniszteriumok, részben az e célra felállított regionális pártbizottságok végezték. Tekintettel a mindenható kommunista államapparátusra, mindez az átnevezett törökökre valóban lélegzetelállító hatással lehetett.³⁶

Ezek után korántsem meglepő, hogy a kampány még inkább felszította a a török kisebbség nemzeti érzéseit. A politikai rendőrség bizal-

³³ Amnesty International: *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks*. London, 1986.

³⁴ Asenov, i. m. 102–105; Gocheva, Paunka: *Prez Bosfora kum Vuzroditelnia Protzes*. Sofia, Bulgaria, 1994.

³⁵ Karpat, i. m., Simsir, i. m.

³⁶ Asenov, i. m. 106–107.

mas jelentései arról számoltak be, hogy míg látszatra mindenki elfogadja az új status quot, a törökök makacsul ragaszkodnak eredeti identitásukhoz. Otthon kizárólag anyanyelvükön beszélnek, s az újszülötteknek titkon iszlám neveket adnak. A körülmetélés gyakorlata is tovább folyt az ellenszegülés markáns megnyilatkozásaként. A hivatalos ünnepeket a törökök minden mód próbálták elkerülni, s a propaganda szólamok inkább csak bosszantották, mint meggyőzték őket. A korábbi politikai színeváltások kétséget keltettek bennük az aktuális állami kisebbségpolitika tartóssága iránt, s ezt a török és nyugati rádiócsatornák is megerősítették, melyeket a bolgár rezsimnek a kezdetleges zavaró technikáival egészen sohasem sikerült elnémítania.³⁷

A kör bezárul?

Zsivkov „sikerei” törékenynek bizonyultak, s néhány év leforgása alatt semmivé lettek, amint a hamis önbizalmát megalapozó tényezők sorra megváltoztak. A bolgár gazdaság drámai gyorsasággal indult hanyatlásnak, s a külföldi adósságállomány már 1985 után egy évvel 2 milliárd dollárra szökött. A politikai stabilitást mindinkább aláásták Gorbacsov kül- és belpolitikai reformjai, melyek hatása előbb-utóbb Bulgáriát is elérte. Az ország nyugati megítélése mélyponton volt, ami annál is súlyosabbnak tűnt, mivel a Nyugat növekvő befolyást gyakorolt az országra részint annak eladósodása, részint a Kelet-Európából történő fokozatos szovjet kivonulás következtében.

Az áttérés 1989. májusában következett be. A gorbacsovi új világrend részeként a bécsi emberi jogi konvenciót Bulgária is aláírta, s annak rendelkezéseit 1989 elején be is cikkelyezte saját törvénykönyvébe. A bolgár kormány ettől fogva nem tagadhatta meg a bolgár állampolgárok korlátozásmentes utazási szabadságát. Májusban tüntetéshullám söpört végig a török kisebbségi vidékeken. A kezdeti tiltakozásokat erőszakkal elfojtották, ami több halálos áldozatot is követelt, ámde a karhatalmi kényszerintézkedések már nem voltak tovább tarthatók.

A válsághelyzettel szembeülve Zsivkov elhatározta, hogy megnyitja a határokat, s nem csak, hogy kiengedi, ám egyenesen ösztönzi

³⁷ Karpat, i. m.; Simsir, 1990, i. m.

a kisebbség aktívabb tagjait a kivándorlásra.³⁸ Döntése, hogy a „törzsökös” bolgárok mehetnek Isten hírével, felért annak hallgatólagos beismerésével, hogy a „megújhodási” kampány csak álszent propaganda-hazugság volt. A kivándorlók létszáma minden várakozást felülmúlt, és csakhamar a 300 ezret is meghaladta. Miután Törökország augusztusban lezárta határait, ezrek és ezrek rekedtek a senki földjén, eladva mindenüket s egyszerre a kivándorlás lehetőségétől is megfosztva. A határon megtorlódott, tehetetlen menekült tömegek híradóképeit minden nyugati tévécsatorna lehozta, ami a bolgár kommunista rezsimit csak tovább diszkreditálta. Végül kudarcot vallott a válság megoldására tett szovjet diplomáciai erőfeszítés: Csernyisev ankarai nagykövet közvetítő missziója is, ami a moszkvai vezetés szemében minden korábbinál ékesebben bizonyította, hogy Todor Zsivkov fölött eljárt az idő.³⁹ 1989 őszén Moszkva egy belső frakció-csírát kezdett támogatni a szófiai Politbűróban, ami a testületet mindinkább Zsivkov ellen hangolta. Sokatmondó tény, hogy az ország irányítását végül Mladenov külügyminiszter vette át, aki a legfelső pártvezetés valamennyi tagjánál jobban ismerte a válság súlyos nemzetközi fogadtatását.

Belpolitikailag Zsivkov impulzív és megmagyarázhatatlan májusi döntése végleg semmivé foszlatta a legyőzhetetlen pártfőtítkár dicsfényét, melyet az előző harminc évben ő maga szőtt maga köré. A bolgár lakosság egyszerre arra ébredt, hogy legfőbb vezetői arra kérlelik őket, hagyják el addigi munka- és lakóhelyeiket, és haladéktalanul költözzenek a kivándorló törökök helyébe... Annak ellenére, hogy a hivatalos média árulást emlegetett, a bolgár társadalom általános reakciójára inkább holmi zavarodottság, mintsem a hazafias felindultság volt jellemző. A formálódó ellenzéki csoportok az összeomlást végül arra használták, hogy a bebörtönzött török értelmiségiekkel nyílt és közvetlen kapcsolatba lépve élesen bírálják a kormányt.⁴⁰

A vég kezdetét 1989. novemberében egy pártközpontbeli palotaforradalom jelezte, melynek eredményeként Zsivkovot sikerült végre félreállítani. Elsőként a „megújhodási folyamatot” vonták vissza. Decemberben az új pártvezetés elítélte a volt pártfőtítkár kampányát, mint ami egyaránt ellentmond a „lenini normáknak” s a bolgár alkotmánynak, és a török kisebbséget egyúttal feljogosította, hogy nevét az eredetire ki-ki

³⁸ Trifonov, i. m. 223.

³⁹ Trifonov, i. m. 223.

⁴⁰ Asenov, i. m. 121.

visszaváltoztassa (BKP KB 1989. decemberi határozat). Fura mód épp az asszimilációs politika visszavonása váltotta ki a bolgár etnikai többség első és egyetlen spontán reakcióját, a maga nemében jóval hevesebbet, mint amit a kampány „népi” támogatásként néhány évvel korábban élvezett.⁴¹ Ez több tényezővel is magyarázható: a bolgár nacionalizmus passzív természetével, mely nehezen szánja el magát aktív lépésekre, ám annál érzékenyebben reagál bármilyen veszélyként észlelt jelenségre, ám ugyanígy magyarázható a korábbi párt-nomenklátúra manipulációjával, vagy az ekkoriban kezdődő tömeges állásvesztésekkel, illetve a kampányban kompromittálódottak vagy azok félelmével, akik potom áron vették meg a kivándorló törökök ingatlanait. De túl mindezen, a demokrácia hirtelen beköszöntése eleve arra bátorította az embereket, hogy csatlakozzanak minden kormányellenes tiltakozáshoz, függetlenül annak konkrét tárgyától, csak hogy kinyilvánítsák az „utca népe” frissen felfedezett hatalmát. Szembesülvén a tiltakozással a BKP új vezetése egy pár hétig habozott még, nem tudván eldönteni, melyik utat válassza: kiálljon továbbra is a törökök név-visszaállítási jogáért s ezzel növelje az ország visszatérésének esélyeit a nemzetközi közösségbe, avagy engedjen a csábításnak, hogy saját hatalma megtartása érdekében a nacionalista hullámot meglovgolja, miként azt a többi balkáni ország kommunistái tették. Az új vezetés az előbbinél maradt, s a központ hatalma még elég erős volt ahhoz, hogy a helyi párt-nomenklaturát mindenütt engedelmesre bírja. Az epizód egyszerre példázza a bolgár kommunista vezetés nacionalista elcsábulásának kísértését, s azt, ahogy ezen utóvégre sikerült úrrá lennie, stratégiai célként inkább az ország európai integrációjának útját választva. A '90-es években e jelenség még számos alkalommal megismétlődött. A bolgár antikommunista ellenzék: a Demokratikus Erők Szövetsége (DESZ) azonban jobbra sikerrel elkerülte a nacionalista visszacsúszás csapdáit, részben mivel épp a múlt súlyos örökségének elvetésével legitímálta önmagát, részben pedig mert azt remélte, sikerülhet megnyernie a török kisebbséget potenciális bázisaként, avagy legalábbis szövetségre léphet egy párttal, amely azt majdan képviseli.

Az a tény, hogy az etnikai diverzitást Bulgáriában mindkét nagy politikai tábor elfogadta – egyrészt a kommunisták, bár kissé vonakodva, kik nevüket 1990. áprilisában Bolgár Szocialista Pártra változtatták, másrészt jóval több meggyőződéssel a DESZ –, megteremtette annak feltételét,

⁴¹ Karadzhov, Velichko: *Istinata za Rodopskite Bulgari*. Sofia, Bulgária, 1995.

hogy az etnikai problémákra a jövőben demokratikus politikai eszközökkel lehessen megoldást találni. Azt mondhatni: a Zsivkov-kampány elretentő otrombasága és katasztrófális következményei a bolgár többséget jó időre „beoltották” a kisebbség-elynyomás hasonlóan durva kísérletei ellen. Ami pedig a török kisebbséget illeti, 1985 és 1989 közt megnyilatkozó egyseége jó alapot kínált arra, hogy a Jog és Szabadság Mozgalmat (JSZM) a bolgár többpártrendszeren belül gyakorlatilag fenntartás nélkül e kisebbség legitim képviselőjeként ismerje el mindenki. JSZM elfogadottsága ugyanakkor lehetővé tette a vezetői számára, hogy a kisebbségi érdekérvényesítésben egy realista és kellőképp rugalmas stratégiát dolgozzanak ki. Ami azt illeti, ezen érdekek távolról sem csak etnikaiak, sőt: némely kérdésben a társadalmi, gazdasági szempontok jóval nagyobb súllyal nyomnak a latba. 1992-ben például a JSZM felmondta koalícióját a DESZ-szel, s a BSZP-vel kötött szövetséget, mivel ez utóbbi kíméletesebb gazdasági reformcsomaggal rukkolt elő, ami a JSZM jórészt szegény és vidéki szavazóbázisának tetszését inkább elnyerte. A bolgár választási törvény a parlamenti pártoktól megkövetelt 4%-os küszöbe egyszersmind lehetővé tette, hogy a JSZM az ország harmadik legnagyobb politikai erejeként lépjen színre, és esetenként „a mérleg nyelvének” szerepét is betöltse a BSZP és a DESZ közötti vetélkedésben. A JSZM koalíciós partnerváltása 1992-ben így arra is elegendő volt, hogy kormányváltást kényszerítsen ki. Ám a JSZM pozíciója az új bolgár politikai rendszerben nem maradt támadhatatlan. Pár évvel megalakulása után a pártot ismételtelen alkotmányellenességgel vádolták, mondván, hogy ellenségességet szít az ország különböző etnikumai között. Az 1991-es bolgár alkotmány ugyanis tiltja a pártok etnikai alapú szerveződését; noha ezt az Alkotmánybíróság egy 1992 áprilisi értelmezése a JSZM esetében nem tartotta mérvadónak. Az AB ugyanis úgy vélte, hogy a JSZM léte és működése nem mond ellen az alkotmánynak, minthogy a párt tagságát nem csupán egyetlen etnikai csoportból verbuválja, ahogyan céljait sem kizárólag ezen etnikum érdekvédelmére korlátozza.⁴² Az AB ezen döntése, miközben a kisebbségeket továbbra is megfosztotta annak jogától, hogy önálló pártot hozzanak létre, hathatósan pontot tett azon kísérletek végére, melyek a JSZM törvényességét próbálták megkérdőjelezni, s ekként a pártot, mint az ország politikai rendszerének egyik kulcsszereplőjét, megerősítette pozíciójában.

⁴² Stoichev, Stefan: *Normativni Aktove po Konstitutsionno Pravo na Republika Bulgaria i Resheniia na Konstitutsionna Sud*. Sofia, Bulgária, 1993, 264–279.

Bulgária ma is jónéhány etnikai feszültséggel terhes. A török kisebbség kétségbeejtő gazdasági helyzete mára komoly strukturális problémává vált, és kezelésének eddigi kísérletei nagyobb részt hatástalanok maradtak. Az etnikai identitást ugyan az országban tiszteletben tartják, ám az önálló etnikai kultúra tovább építésének lehetőségei váltig korlátozottak. Mind a BSZP, mind a DESZ a kötelező bolgár tannyelvű oktatás híve, de választható nyelvként az iskolákban a törököt is megtűrik. A fejlődés, melyet Bulgária 1989 óta megtett, ekként nem annyira a problémák konkrét megoldásában érhető tetten, mint inkább abban, hogy azokat egy demokratikus politikai közegben nyíltan artikulálni lehet.

Összegzés

Az 1984–1985-ös asszimilációs kampányhoz részben a modernizációs folyamat és az a trend vezetett, hogy a bolgár nemzetfelfogás a nyelvi, vallási kritériumokról mind inkább a közös eredetre tevődött át. Noha e tényezők elvben egyformán teret engednek az asszimiláció modernista és primordialista értelmezéseinek, látnivaló, hogy ez esetben az állam, mint politikaformáló erő, kiemelt szerepet játszott. Mert hiszen az állam volt az a szereplő, amely a modernizáció célját oly módon határozta meg, hogy az ne csupán bolgárok és törökök életesélyeinek egyenlőbbé tételét, hanem kulturális integrációját is magában foglalja, mely utóbbi, minden célt és szándékot mérlegelve, nem jelentett mást, mint a török kisebbség beolvasztását a bolgár többségbe. Hasonlóan az állam tette meg a bolgár nemzet „biológiai” eredetét hirdető téziseket – melyeknek tudományos hitele fölöttébb vitatható – a bolgár nemzet újfajta, primordialista definíciója alapjául. Végül a bel- és külpolitikában az állam szembesült mindazon kockázattal és eséllyel, melyek sajátos együttállása a kampány elindítását lehetővé tette. Ez utóbbi per sze egy téves és önhitt megítélésen alapult, hiszen 1984–1985 fordulóján úgy tűnt: a kommunista Bulgária gazdasági, politikai és nemzetközi erőforrásai minden korábbi meghaladnak, s ez bátorítólag hatott, hogy a török kisebbség más eszközökkel egyre kezelhetlenebbnek tűnő problémáját egyszer és mindenkorra radikálisan megoldják. A kommunista pártgépezet a közép és helyi szintű bürokrácia ambiciózus kérdéseivel megerősítve késznek és képesnek mutatkozott arra, hogy vakon végrehajtsa egy a csúcsvezetésben mindinkább a maga feje után menő,

nagyhorderejű döntéseit közvetlen munkatársaival sem egyeztető, nyolcvanéves pártvezér elgondolásait. Mindez, mondhatni, eszményi politikai robbanókeveréknek bizonyult! Az értelmetlen és már-már önmaga paródiájával felérő kampány azt sugallta, hogy az efféle etnikai kihágásokra leginkább olyankor kerül sor, ha a domináns etnikai csoport egyszerre érzi tulajdon erejét és sebezhetőségét. Hisz egymagában nyilván egyik sem lett volna képes az asszimilációs intézkedések olyan féktelen eszkalációját beindítani, mint amit utolsó éveiben a kommunista Bulgária produkált.

Az asszimilációs kampány azt is megmutatta, hogy az állam ugyan megkísérelheti a társadalmi folyamatokat befolyásolni, ami rövid távon akár még sikerülhet is neki, ám a kollektív önazonosság mélyen nyugvó alapjai feltűnő makacssággal dacolnak minden változtatással. Bolgár „gyökereik” államilag pénzelt „felfedezése” így hát hiába is próbálta a törököket meggyőzni – nyelvük, vallásuk, kultúrájuk és történelmi hagyományaik jóval többet nyomtak a latba. Ugyanígy azt mondhatni, hogy bár a bolgár társadalom modernizációjában a törökök is részt váltak, e célért korántsem voltak hajlandók saját identitásukat feláldozni. Ahogy erőszakos asszimilációjuk kísérlete is csak bumerángthatást váltott ki: még elszántabbá téve őket önazonosságuk éber ápolásában, az asszimiláció azon részeredményeit is semmissé téve, melyeket a korábbi negyed század állami kampányai elértek.

Az asszimilációs politika visszatérésének kicsi az esélye, mivel a feltételek, melyek a '80-as évek közepén azt lehetővé tették, többé nem adóttak. A bolgár társadalom modernizációja persze, azóta is folyik, habár a társadalmi, gazdasági fejlődés a köztudatban többé nem igényel etnikai homogenitást. Ellenkezőleg: a kisebbségi jogok kibontakozó európai normarendjében – melyet Bulgária is mindinkább magáévá tesz –, az etnikai sokszínűség ma kiemelt értéknek számít. A nemzet primordialista definíciói, legyenek azok bár származási, nyelvi vagy vallási alapúak, úgy válnak irrelevánssá, ahogy a bolgár nemzet önmeghatározása az etnicitástól egyre jobban a polgári jogokra alapozott politikai közönség felé közelít. Maga az 1984–1985-ös asszimilációs kampány is inkább visszatartó hatású, hisz lehangoló kudarca a bolgár etnikai többség szemében ma is legfeljebb annak bizonyossága lehet, hogy minden szélsőséges politika szükségképp vereségbe hajszolja önmagát.

Fordította: Nóvé Béla